

*Л.І. Синявська
(м. Черкаси)*

ДІЯЛЬНІСТЬ ГІРНИЧО-ВИДОБУВНИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ у 1914–1916 рр.

У статті проаналізовано діяльність гірничо-видобувних підприємств сходу та півдня України з визначенням обставин, що впливали на обсяги видобутого мінерального палива. Показано значення розвитку транспортної інфраструктури для забезпечення планомірного транспортування вугілля. Висвітлено діяльність провідних промисловців та підприємців у забезпеченні високих темпів вуглевидобутку.

***Ключові слова:** Перша світова війна, підприємництво, наймані працівники, державне регулювання економіки, гірничо-видобувна промисловість, військова промисловість, фінанси, кредит.*

Початок Першої світової війни істотно вплинув на організацію гірничо-видобувного виробництва. Вугілля розглядалося як стратегічна сировина і паливо, обсяги видобутку якого суттєво впливають на процеси, пов'язані з організацією бойових дій та налагодженням виробництва військової продукції. В умовах війни різко погіршилося кредитування промисловості, що негативно впливало на комерційні стимули для проведення затратних підготовчих робіт у вугільній промисловості. Ця проблематика у загальноросійському контексті досліджувалася у роботах К. Шацилло, Б. Авілова, Ю. Афоніна, С. Белова, Д. Боголепова, П. Волобуєва, Б. Дубенцова, А. Боханова, О. Шляхова, П. Фоміна, П. Сорокіна.

Війна виявила величезний дефіцит рухомого складу залізниць та їх недостатню пропускну спроможність. Проведення мобілізації ще більш загостило проблему забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами¹. На вугільних копальнях гостро відчувався дефіцит робочої сили.

Вже на початку грудня 1914 р. кількість робітників вугільних копалень завдяки наданому урядом безкоштовному проїзду на копальні робочої сили з віддалених губерній досягла 208 тис. осіб, але наприкінці місяця, за даними торгово-промислового відомства, кількість робітників зменшилася до 170 тис. осіб². Навесні 1915 р. гірничо-видобувна промисловість Донбасу недорахувалася 100 тис. робітників³. Внаслідок цього щомісячний видобуток вугілля, який становив осінніми місяцями 1914 р. близько 160 млн пудів, зменшився у грудні до 143 млн пудів, у січні 1915 р. — до 135 млн пудів, і очікувалося подальше зменшення видобутку в березні до 100 млн пудів⁴.

На зменшення обсягів залізної руди у 1915 р. скаржилися керівники металургійних підприємств Криворізького району. Потреба цих підприємств у

сировині становила 30 млн пудів на місяць. Проте на 1 травня 1915 р. запаси руди налічували лише 13,95 млн пудів, що було менше за місячну норму. Причина такого явища була пов'язана з нестачею працівників. Вказувалося, що на травень 1915 р. кількість робітників на копальнях зменшилася на 47%, і очікувалося подальше зменшення їх числа у зв'язку з проведенням весняно-польових робіт, оскільки частина працівників уже подала відповідні заяви про розрахунок. Це могло спричинити скорочення робітників до 35% від потрібної кількості. Гостра нестача працівників призводила не лише до скорочення обсягів видобутої руди, а й до припинення підготовчих робіт⁵. Але, не дивлячись на те, що 22 лютого 1915 р. урядом було прийняте рішення дозволити безкоштовний проїзд залізницями робітникам, які переїжджали на роботу до копалень власників залізрудних, марганцевих підприємств Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній із висадкою на станціях Калачівська, Вечірній Шлях, Кривий Ріг, Інгулець, Марганець і Керч, кількість завербованих працівників не відповідала потребам часу⁶. У зв'язку з цим уже 4 травня 1915 р. рішення про безкоштовне перевезення працівників на копальні розширювалося й на завербованих робітників-персів у випадку, якщо вони мали прибути на станції Донецького басейну⁷. Проте, за інформацією Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості, пропускна спроможність залізниць уже наприкінці 1914 — на початку 1915 рр. не могла задовольнити вимог гірничопромисловців у сфері перевезення робітників, сировини та продукції через недостатню розвиненість залізничних шляхів сполучення⁸.

З метою подальшого вирішення проблеми нестачі робочої сили 9 березня 1915 р. було прийняте рішення про можливість залучення малолітніх і військовополонених для виконання найбільш складних робіт, зокрема підземних та у нічний час. На 15 серпня 1915 р. на копальнях налічувалося всього 155 тис. робітників, серед них 20 тис. військовополонених. У другій половині 1915 р. чисельність робітників зменшилася на 8402 осіб або на 4%⁹. Наприкінці 1915 р. на підприємствах кам'яновугільної і антрацитової промисловості Донецького басейну працювало 207 тис. осіб¹⁰.

Видобуток вугілля у Донецькому басейні у 1915 р. виявився нижчим обсягів видобутку у 1914 р. на 57,2 млн пудів або на 3,3%. Протягом першого півріччя 1915 р. видобуток мінерального палива в Донбасі проти відповідного періоду 1914 р. зменшився на 106,4 млн пудів або на 11,9%¹¹. Зростання видобутку палива вимагало вжиття комплексних заходів, спрямованих на забезпечення підприємств працівниками, підвищення їхньої продуктивності праці та механізацію вуглевидобутку. Однак потрібного результату в Російській імперії великою мірою досягалося посиленням державного примусу та завдяки екстенсивному виробництву. Прагнення робітників задовольнялися, як правило, лише тією мірою, яка забезпечувала безперервність вуглевидобутку. Війна поставила на порядок денний ряд організаційних питань, які не виникали у мирний час. Так, розпорядженням уряду заборонялося вивезення лісу і лісоматеріалів з цілого ряду губерній, у тому числі з Мінської та Могильовської, які тривалий час були основними постачальниками лісу для кріплень у шахтах Донбасу,

забезпечуючи 85% необхідних лісоматеріалів¹². У зв'язку з цим Рада гірничо-промисловців уже 15 квітня 1915 р. змушена була звернутися до директора гірничого департаменту з проханням дозволити постачання цієї продукції з означених губерній¹³. Відповідь на це звернення свідчила про «могутність» російської бюрократичної машини. 25 квітня 1915 р. гірничий департамент, завіряючи гірничопромисловців у своїй «щирій відданості», просить уточнити відомості щодо копалень, для яких потрібні кріплення, а також його обсяги, принципово уникаючи надання дозволу на постачання лісоматеріалів на Донбас з Мінської та Могильовської губерній¹⁴. У той же час урядовими установами було прийняте рішення рекувізувати вже заготовлений для кріплень сухий ліс, мотивуючи це рішення тим, що гірничо-видобувні компанії можуть використати для своїх потреб і свіжоприготовлені лісоматеріали. Затягування із вирішенням цього питання загрожувало скороченням видобутку мінерального палива¹⁵. В результаті 23 вересня 1915 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії під головуванням М. фон Дітмара висловила за те, щоб організувати постачання лісу з Центральної та Північної Росії¹⁶.

Ускладнення організаційно-виробничих питань у роки війни, необхідність посилення державного впливу на економічні процеси та прагнення отримати додаткові грошові надходження змусили державні органи вдатися до створення нових структур, діяльність яких спрямовувалася на запровадження нових форм державного регулювання економіки, що до того не були характерними для Російської імперії. Так, 17 серпня 1915 р. було прийнято рішення про утворення так званої Особливої наради для координації дій різних установ під час війни. Деякі вчені вважають, що порядок і форма утворення цього органу, а також отримані ним повноваження посилили плутанину у сферах впливу різних відомств і ускладнили організацію видобутку вугілля в Донбасі¹⁷.

Законом від 19 серпня 1915 р. передбачалося утворення, крім Особливої наради по обороні держави, при Головних начальниках відповідних відомств Особливих нарад з постачання палива та перевезень. Згідно з цим положенням вся імперія була поділена на 9 споживчих районів, завідування справами яких доручалося уповноваженим голови Особливої наради з постачання палива. Ці уповноважені отримували право утворювати місцеві наради для вирішення питань забезпечення споживачів паливом. Уповноважений по Харківському району одночасно вважався головним уповноваженим голови Особливої наради. Особлива нарада з постачання палива у співробітництві з Особливою нарадою з перевезень мала встановлювати норми перевезення донецького палива по всіх районах Російської імперії на місяць вперед. Встановлені норми передавалися районним уповноваженим для вирішення всіх виникаючих питань із споживачами з визначенням важливості для держави кожного споживача. Складені районними уповноваженими наряди передавалися до Особливої наради у Харкові з метою прийняття остаточного рішення щодо задоволення потреб у паливі. Після цього результати прийняття рішень доводилися до гірників для виконання замовлень. До того ж, всі споживачі були розподілені на три категорії: «а», «в», «с». Слід зауважити, що замовлення на мінеральне паливо категорії «а»

підлягало беззастережному виконанню, яке могло здійснюватися за рахунок відмови у виконанні замовлень споживачів інших категорій¹⁸.

Робота Особливих нарад фактично відразу зіткнулася із рядом труднощів і проблем, які неможливо було вирішити в рамках існуючої вертикалі управління. На розподіл палива між споживачами суттєво впливала наявність двох категорій споживачів, чиї замовлення виконувалися позачергово: флоту та залізниць. Часто виникала плутанина з кількістю замовленого палива та вагонів, необхідних для його перевезення. Тим більше, що навчені гірким досвідом споживачі у більшості випадків завищували необхідні їм обсяги пального і транспортних засобів для його доставки. Крім того, визначення місячного терміну як строку, на який було заплановане виконання нарядів на паливо, мало кілька вад. Цей термін був досить тривалим для зміни кон'юнктури ринку, що тягнуло за собою можливість коливання попиту і пропозиції у розмірах, достатніх для внесення змін до плану постачання мінерального палива. Свої корективи вносив також хід бойових дій, зумовлений зростанням мобільності армій, а відповідно і можливістю за відносно короткий час захопити значну територію. Це призводило до коливань кількості біженців, яких не можна було врахувати під час проведення розрахунків із перспективного визначення кількості палива.

Загалом ведення бойових дій може передбачати утворення особливих органів влади, покликаних оперативно вирішувати проблеми, що виникають під час війни. Але створення таких органів у вигляді кількох вертикалей, як правило, призводить до неузгодженості у їхніх діях. У «російському варіанті» ситуація з утворенням Особливих нарад була загострена у зв'язку з тим, що ці органи отримали право «призначати загальні й приватні реквізиції»¹⁹. Тому механізм регулювання паливного ринку став триматися на традиційних адміністративних методах примусу, який включав у себе конфіскацію палива.

Звертає на себе увагу введення реквізицій у Російській імперії. Ще 3 серпня 1914 р. було прийнято зміни до законодавства, що регулювали здійснення реквізиційних заходів. До введення нових правил реквізицією називалося примусове придбання у населення потрібних предметів із виплатою компенсації або видачею розписки на отримання коштів за встановленими тарифами або затвердженими цінами. Реквізиції могли здійснюватися за наказом командуючих арміями, корпусів та фортець. Згідно нової редакції реквізицією стало вважатися примусове придбання у жителів потрібних предметів чи засобів, необхідних для дій армії, а також залучення жителів до виконання потрібних для армії робіт. Реквізиції могли бути платними або безкоштовними. У випадку проведення платних реквізицій оплата мала здійснюватися відразу після отримання товарів або після виконання запланованих робіт²⁰.

Реквізиції вугілля стали одним із засобів поліпшення становища в економіці Росії, яка не була готова повністю задовольнити потреби війни. У тогочасних виданнях реквізиція називалася заходом боротьби із спекуляцією²¹.

На 40-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії відзначалося, що реквізиції вкрай негативно впливали на фінансовий стан і можливість продовження роботи на дрібних підприємствах, що займалися видобутком вугілля. Ці

підприємства змушені були скорочувати кількість працівників, а в окремих випадках припиняли роботу²². Водночас комісія 40-го з'їзду під головуванням М. фон Дітмара виділила підкомісію під головуванням Б. Соколова для визначення мінімальних реквізиторських цін на різні види палива²³.

На 41-му З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії зазначалося, що інтереси великих промисловців вимагали державних гарантій у справі забезпечення купівлі вугілля та здійснення заходів по його вивезенню. Великою проблемою для копалень ставало збереження видобутого вугілля, якщо його вивезення ускладнювалося в силу незадовільної роботи залізничного транспорту. Частина копалень не мала місця для збереження вугілля, для інших додатковою проблемою ставало виділення коштів на збереження палива. Уявлення про кількість невивезеного вугілля дають наступні дані: якщо у січні 1913 р. його обсяг становив 42,88 млн пудів, у липні — 35,5 млн пудів, у грудні — 39,08 млн пудів, то у 1915 р. у січні — 100,02 млн пудів, у липні — 33,5 млн пудів, у грудні — 169,9 млн пудів²⁴. Попри певні зрушення у справі налагодження вивезення вугілля влітку 1915 р. ситуація у цій справі значно погіршилася взимку. Фактично система державного регулювання запасів палива сприяла зростанню прибутків великих компаній і припиненню роботи дрібних підприємств, оскільки в умовах війни великого значення набуло отримання вагонів для вивезення палива споживачам²⁵.

Застосування «реквізиторських нарядів» і «примусових поставок» вугілля з Донбасу ускладнювалося до початку 1916 р., перш за все, неможливістю забезпечити вивезення вугілля з місць видобутку до споживачів²⁶. З середини 1916 р. почалося «посилене» застосування реквізиції. Винятком у цій справі було паливо, призначене для роботи цукрових заводів, яке не підлягало вилученню²⁷.

Невизначеність і плутанина у роботі Особливих нарад, пов'язані із невідповідністю між запитами і можливістю їх реалізації та їх взаємодії із споживачами виливалася у проблеми, пов'язані з забезпеченням останніх паливом. Про це, наприклад, свідчать порівняльні дані замовлень на мінеральне паливо та його відвантаження. Так, за перше півріччя 1915 р. було подано заявок на отримання 213 784 млн пудів вугілля, призначено — 130 216 млн пудів, а відправлено — 88 837 млн пудів. У другому півріччі замовлень було на 251 367 млн пудів, призначено — 140 756 млн пудів, відправлено споживачам — 99 699 млн пудів мінерального палива. У першому півріччі 1916 р. розмір замовлення склав 311 694 млн пудів вугілля, особливими нарадами призначено для споживачів — 153 671 млн пудів, а відправлено — 114 884 млн пудів вугілля²⁸.

Водночас у другому півріччі 1915 р. уже відчувалися певні результати перебудови гірничо-видобувної промисловості Донбасу до роботи в умовах воєнного часу. Так, у цей час було видобуто вугілля на 2,7% більше, ніж за відповідний період 1914 р., а антрациту — на 22,7%²⁹. До того ж, упродовж 1915–1916 рр. кількість відвантаженого вугілля поступово зростала, а різниця між заявленим обсягом і відвантаженою кількістю мінерального палива скорочувалася. Так, у 1915 р. різниця склала 29,3%, а у першому півріччі 1916 р. —

25,2%. У той же час відзначалося, що якість частини відвантаженого вугілля не задовольняла окремих споживачів, які не мали можливості використовувати низькосортне мінеральне паливо у якості джерела енергії³⁰.

Завищення вимог на постачання вугілля ставало звичним явищем. Зокрема мали місце факти, коли споживачі категорії «а» збільшували потреби у вугіллі для подальшого перепродажу за завищеними цінами. Такі факти фіксувалися Харківською особливою нарадою. Гірничопромисловці, прагнучи підвищити свої прибутки, завищували потреби у вагонах для вивезення вугілля. Ці дії мотивувалися попереднім досвідом нестачі рухомого складу залізниць і прагненням отримати додаткові прибутки від збільшення продажу мінерального палива. Не варто забувати також і збільшення використання вугілля за рахунок зниження його якості і, відповідно, зростання долі шлаків³¹.

У 1915 р. отримання залізницями донецького вугілля збільшилося на 76,1 млн пудів або 18,8%. Найбільше палива отримали залізниці південного, південно-західного, середньо-поволзького, середньо-чорноземного і центрально-московського районів. Водночас у 1915 р. загальне споживання донецького вугілля всіма районами зменшилося на 145,2 млн пудів або на 16,8%³². У 1916 р. зросло вивезення вугілля з донецьких копалень до Петроградського та Прибалтійського районів. У зв'язку із збільшенням споживання вугілля південними металургійними заводами збільшилося вивезення палива у Донецько-Харківський район. Крім того, зросли обсяги відвантаженого вугілля для потреб залізниць Воронежського та Ростовського районів. Водночас із переведенням значної частини підприємств Київщини на випуск військової продукції з 1916 р. цей регіон отримав право на пріоритетне отримання донецького мінерального палива³³.

До осені 1916 р. основний споживач донецького вугілля — залізниці — задовольняли свої потреби головним чином за рахунок позачергових примусових нарядів, які стосувалися майже половини всіх копалень Донецького басейну (реквізувалася третина всього вивезеного звідти вугілля по 25–30 млн пудів щомісяця). Така практика не влаштовувала вуглепромисловців особливо тим, що, здійснивши реквізицію, уряд не поспішав розплачуватися з ними. Це було однією з причин того, що справи «донецьких магнатів» погіршилися наприкінці 1916 р. і особливо на початку 1917 р.³⁴

Офіційно державна монополія на продаж вугілля мала бути введена з метою різкого підвищення обсягів видобутку палива, нормування цін на нього у місцях видобутку і відповідно до зон транспортування з одночасною протидією спекуляції вугіллям, своєчасного отримання палива підприємствами, що працювали на потреби війни, регулювання залізничних перевезень вугілля, припинення відмов гірничо-видобувних підприємств від відвантаження мінерального палива. Проти введення такої монополії висловилися Центральний військово-промисловий комітет, Московський військово-промисловий комітет, Управління казенних залізниць, всі приватні залізниці, металургійні заводи, товариства фабрикантів та заводчиків Петрограда, Москви та Катеринослава, Товариство виробників заліза із Петрограда, Товариство цукрозаводчиків, Товариство склозаводчиків,

Рада з'їзду біржової торгівлі і сільського господарства, всі найголовніші торгівельно-промислові організації Росії, абсолютна більшість споживачів мінерального палива, які складала 80% від кількості споживачів вугілля Російської імперії. Союзи міст і земств не мали можливості обговорити це питання, але Голова ради міст неодноразово висловлювався проти введення державної монополії на вугілля. Всі вказані організації подали доповідні записки на ім'я Голови Ради міністрів та окремих міністрів із зауваженням, що введення державної монополії не зможе суттєво покращити стан справ у вугільній галузі, порушить постачання палива на машинобудівні заводи, внесе дезорганізацію у роботу залізниць, до того ж додатково примушуючи спалювати вугілля понад норму при перевезеннях³⁵.

Під час обговорення в комісії 40-го З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії питання про державну монополію на вугілля В. Гаєвський, представник міністерства торгівлі і промисловості, підкреслив, що введення державної монополії розглядалося як єдиний засіб збільшення вуглевидобутку та організації вивезення палива до споживачів. Він зауважив, що в іншому разі гірничо-видобувну промисловість чекав повний занепад із зупинкою виробництва та локаутом робітників. Крім того, ним наголошувалося, що лише держава здатна забезпечити галузь потрібною кількістю робітників, оскільки відхід частини працівників на виконання весняно-польових робіт у сільському господарстві неминуче згубно мав вплинути на темпи видобутку вугілля вже навесні 1917 р. Представник міністерства торгівлі і промисловості М. Чернишов вказав, що принципове рішення щодо монополізації торгівлі вугіллям уже прийнято, але воно може бути втілене у життя лише у квітні–травні 1917 р., після вирішення всіх спірних питань із перевезенням палива залізницями. М. Чернишов також висловив думку, що таке рішення має бути узгоджене із гірничопромисловцями для часткової компенсації їм збитків. Висловлювалася також думка, що монополізація ринку мінерального палива не може бути здійснена через невідповідність такого рішення до реалізації. Справедливо наголошувалося, що до тих пір поки не буде покращено стан справ у сфері залізничних перевезень, збільшення кількості видобутого вугілля виглядало марною справою. Деякі члени комісії, представники великих підприємств, заявили, що після того, як на засіданні Особливої наради було прийняте принципове рішення про введення монополії держави на вугілля, припинилися переговори щодо створення нових підприємств, які велися до того часу. Здібності державних агентів у організації вуглевидобутку і постачання вугілля споживачам викликали досить велику недовіру у колах великих бізнесменів, які висловлювали впевненість, що бюрократичний апарат лише зашкодить справі³⁶.

До цього слід додати, що у великих бізнесових колах наприкінці 1916 р. виникли хвилювання щодо виконання різного роду контрактів, укладених до війни. Укладені в одних економічних умовах, вони мали виконуватися зовсім у інших після завершення бойових дій. Це викликало побоювання у можливості отримати компенсацію за затримання виконання замовлень, з одного боку, а з іншого — незадоволення від можливої втрати додаткових прибутків в умовах

зумовленого війною зростання цін³⁷. Особливо це питання було актуальним для вуглевидобувної промисловості через зростання цін на мінеральне паливо та розширення внутрішнього ринку збуту вугілля. Можлива втрата прибутків, які передбачалися за рахунок збільшення видобутку і продажу палива, загострювала конфліктну ситуацію між урядом та гірничопромисловцями Донбасу. У той же час саме опір з боку великого капіталу суттєво зменшив «апетити» уряду щодо політики реквізиції палива, а тому не вдалося з серпня 1917 р. ввести монополію держави на цей продукт³⁸.

Вищенаведені факти свідчать, що монополізація ринку мінерального палива не влаштувала гірничопромисловців, значну частину споживачів та перевізників палива, передусім — залізниці. Тиск з боку уряду у вирішенні цього питання призводив до загострення протистояння. До того ж, розуміння принципової можливості прийняття такого рішення вольовим розпорядженням монарха призводило до збільшення кількості прихильників конституційної монархії чи республіки. Навіть М. фон Дітмар, будучи переконаним прибічником збереження «єдиної і неподільної» Росії, висловлював прихильність до ідеї обмеження влади монарха. Можна припустити, що спроба монополізувати лівову частину паливно-енергетичного ринку через введення державної монополії на продаж вугілля наблизила кінець самодержавства, оскільки значна частина представників великого капіталу були проти такого рішення, справедливо вважаючи, що воно боляче вдарить по їх економічних інтересах.

Широке застосування реквізиції вугілля та секвестру промислових підприємств вплинуло на якісний і кількісний склад шахтарів. Великим компаніям, що займалися видобутком вугілля, для отримання прибутків потрібно було за будь-яку ціну збільшити кількість видобутого палива, що спричинило залучення додаткової робочої сили через відносно низький рівень механізації вуглевидобутку³⁹. Водночас державна політика у сфері регулювання економічних відносин виявила, що застосування секвестру за відсутності кваліфікованих працівників, які були відсторонені від участі у виробництві, вкрай негативно впливала на організацію вуглевидобутку. Кількість осіб, які мали досвід і навички управління великими промисловими підприємствами, була досить обмеженою. Позбавлення їх права брати участь в управлінні виробничими процесами у випадку накладення секвестру на підприємство призводило до руйнування управлінського апарату та ліквідації виробничих зв'язків між підприємствами⁴⁰.

Загальна кількість секвестрованих підприємств у кам'яновугільній промисловості Донбасу була відносно невеликою, але сам факт можливості втрати права управління і розпорядження своєю власністю сприяв наростанню протестних настроїв у середовищі підприємців. Тим більше, що у багатьох випадках державне управління секвестрованим підприємством здійснювалося на нижчому професійному рівні, аніж це було до його накладення. Крім того, непевність у майбутньому фінансових операцій, інвестицій та розрахованій прибутковості підприємств сприяло зменшенню вкладень у основний капітал, що додатково сприяло екстенсивній організації виробництва. Проблеми в економічній діяльності також виникали у зв'язку із неврегульованістю відчуження земельних

ділянок секвестрованих підприємств, які могли бути продані окремо від самих підприємств⁴¹.

Усе це, своєю чергою, сприяло тому, що вже у першій половині 1916 р. кам'яновугільна промисловість України утримувалася переважно працею військовозобов'язаних. У січні 1916 р. на підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу працювало 213 531 особа, у травні — 229 065 осіб⁴². На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237 тис., у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104 600, жінок — 12 400, підлітків — 17 100, біженців — 2500, військовополонених — 47 900, інших категорій — 52 500⁴³.

У жовтні 1916 р. кількість працівників досягнула 252 723 особи. Кількість військовополонених упродовж січня–жовтня 1916 р. збільшилася з 23 498 осіб до 55 051 особи, кількість задіяних на виробництві жінок зросла з 6050 до 12 671 осіб, підлітків — з 8556 до 18 113 осіб, і біженців — з 2040 до 2629 осіб⁴⁴.

У 1916 р. обсяги реквізованого антрациту становили близько 2/3 всієї кількості видобутку, а оскільки оплата за реквізоване паливо встановлювалася нижче за ринкові ціни, то фінансові можливості значної частини підприємств суттєво обмежувалися. До того ж, якщо відразу після встановлення Особливою нарадою по паливу цін на нього, більшість гірничопромисловців не протестувала проти таких цін, вважаючи, що обсяги реквізиції будуть незначними, то після різкого зростання кількості реквізованого вугілля протестні настрої у середовищі промисловців суттєво посилювалися⁴⁵. Водночас для покриття частини збитків гірничопромисловці прагнули офіційно закріпити можливість збільшення питомої ваги золи у вугіллі, а також укласти угоди у першу чергу із залізницями про перерахунок цін на відвантажене до 1916 р. вугілля у відповідності із цінами на паливо, встановленими саме 1916 р. На їхню думку, це дозволило б отримати кошти для фінансування робіт, необхідних для збільшення видобутку вугілля і антрациту. В силу різниці цін на користь антрациту у порівнянні із вугіллям гірничопромисловці передбачали, що лівова частина видобутку мінерального палива буде припадати саме на антрацит. Такий підхід призводив до збільшення обсягів відвантаження споживачам антрациту і, відповідно, сприяв підвищенню цін на продукцію підприємств, що використовували у якості енергоносія цей вид палива через його здорожчання.

Видобуток вугілля і антрациту в Донецькому басейні у 1916 р. перевищив мінімальні потреби на 185–200 млн пудів⁴⁶, але частина палива не потрапила до споживачів у зв'язку з обмеженими можливостями транспорту. Також не варто забувати, що до 1917 р., коли Росія фактично позбулася перспективи контролювати видобуток польського вугілля, Донецький басейн став джерелом 87% вугілля, 70% чавуну, 57% сталі, більше 90% коксу, більше 60% соди і ртуті всієї Російської імперії⁴⁷. Видобуток вугілля здебільшого за рахунок введення в дію дрібних кустарних шахт, де видобувалося низькосортне паливо, досяг максимуму в 1916 р. (1740 млн пудів проти 1540 млн у 1913 р.)⁴⁸.

У 1916 р. було видобуто 374 млн пудів антрациту, а вивезено — 310 млн пудів. Не дивлячись на збільшення видобутку і вивезення антрациту, комісія

ХІІ З'їзду гірничопромисловців дійшла висновку, що стан справ у антрацитовій промисловості не можна було назвати задовільним. Планувався видобуток 450 млн пудів антрациту, але реальний склав лише 70% від запланованого. Невивезеним на кінець 1916 р. залишалось 87,35 млн пудів антрациту, що становило на 30% менше від запланованого. Рада з'їздів гірничопромисловців змушена була констатувати вкрай нераціональне використання рухомого складу залізниць, що призводило, поміж іншого, й до перебоїв із постачання різних сортів вугілля до окремих категорій споживачів. Не завжди вдавалося організувати й постачання потрібних марок палива власне залізницям⁴⁹.

Гірничопромисловці вказували, що видобуток вугілля й антрациту поступово ставав все менш вигідним в зв'язку із неможливістю доставити все видобуте паливо на ринок. Інвестиції в основний капітал були ще менш вигідними, аніж вкладення коштів у оборотний капітал. За умови забезпечення збуту лише 2/3 видобутого вугілля розвиток інфраструктури вуглевидобувної промисловості ставав взагалі нерентабельним. Найбільше постраждали дрібні підприємства, що не змогли протистояти складним обставинам воєнного часу, які вимагали вкладати набагато більші у порівнянні з довоєнним часом оборотні капітали для придбання лісових матеріалів, заліза, сталі, продуктів харчування для робітників, підшукувати достатню кількість працівників, з яких значну кількість становили військовозобов'язані та військовополонені. Складно також було віднайти покупців, які мали право на використання вагонів у першу чергу⁵⁰.

У 1916 р. певною мірою змінилася структура збуту вугілля й антрациту. Збут у Московський район скоротився вдвічі, зменшившись з 77,8 млн пудів до 39,8 млн пудів. За рахунок цього скорочення збільшилась відправка вугілля в інші райони: Прибалтійський — у 3,3 рази, Польський — у 2 рази, Південно-Західний — у 1,3 рази. Внаслідок нестачі кам'яного вугілля залізниці і значна частина підприємств змушені були використовувати антрацит. Так, залізниці отримали у 1916 р. майже у 6 разів більше антрациту, аніж у 1913 р. Лише цукрові заводи збільшили споживання антрациту з 3,5 млн пудів у 1913 р. до 30 млн пудів у 1916 р.⁵¹

У зв'язку з різким збільшенням видобутку антрациту у 1916 р. відповідно зросли й обсяги його реквізиції. У травні 1916 р. було реквізовано 6487 млн пудів антрациту, у червні — 11 061 млн пудів, у липні — 13 263 млн пудів, у серпні — 11 423 млн пудів, у вересні — 15 965 млн пудів, у жовтні — 15 956 млн пудів, у листопаді — 14 500 млн пудів. Реквізиції таким чином досягли 2/3 всього видобутого антрациту⁵².

Взявши до уваги, що максимальні ціни на антрацит Особлива нарада встановила нижче, аніж відпускні ціни, виведені вугільною секцією Особливої наради за участі промисловців, а також те, що гірничопромисловці, інвестуючи в оборотний капітал, вважали, що проведення реквізицій буде здійснюватися лише в особливих випадках, а відповідно обсяги реквізованого вугілля мали б бути незначними, комісія ХІІ З'їзду гірничопромисловців висунула вимогу підвищення цін на реквізований антрацит. Розмір підвищення мав відповідати

цінам, визначеним вугільною секцією Особливої наради за участі промисловців⁵³. Водночас підвищення цін на антрацит за інформацією Ради з'їздів гірничопромисловців дозволило у 1916 р. підвищити рівень оплати праці робітникам, що, на думку, підприємців, мало сприяти залученню нових контингентів працівників на копальні й шахти⁵⁴.

Проте на процес ціноутворення суттєво вплинуло зниження якості вугілля. Значна кількість споживачів вугілля висувала претензії щодо якості мінерального палива, прагнучи вплинути на зниження його ціни. Деякі проби якості, здійснені залізничниками, показували, що середній відсоток золи у вугіллі складав від 10 до 20%. Так, у антрациті рудника Ткачова, що розробляв так званий Боківський пласт, було знайдено у липні 1916 р. 11,48% золи. Але цей пласт не міг містити більше 5–6% золи. У антрациті акціонерного товариства «Боково» було знайдено представниками Південних залізниць 21,09% золи. В антрациті відомого на ринку копальні Отто, який розробляв Довжанський пласт, було знайдено 24% золи. Відкидаючи ці звинувачення, гірничопромисловці нерідко вказували, що подібні закиди не могли мати місце в силу фізичних якостей вугілля певних копалень. Водночас вони визнавали, що стислі терміни відвантаження замовленого палива та великі штрафи за зриви поставок змушували їх відвантажувати недостатньо відсортований антрацит. У окремих випадках визначення якості мінерального палива взагалі не проводилося за браком часу⁵⁵.

У зв'язку з негараздами у справі контролю якості антрациту у листопаді 1916 р. було запропоновано, щоб якість палива визначалася лише за попереднім зовнішнім оглядом. У випадку, коли агент компанії, що рекувізувала паливо, визначав його непридатним для відправки, то воно не завантажувалося у вагони й не відправлялося. В іншому випадку антрацит мав бути відвантажений і вважався якісним. При цьому оплата за ці поставки мала б здійснюватися за рахунками постачальника за кожні два тижні протягом 10 днів після отримання рахунку. Якщо отримувач відмовлявся від платежу, то виплата за рекувізований антрацит мала бути здійснена органами Особливої наради за рахунок вантажу отримувача⁵⁶.

Для покращення стану справ у сфері вуглевидобутку 26 липня 1916 р. урядом було вирішено застосувати довгострокове кредитування гірничопромисловців із залученням казенних коштів за проектного обсягу кредитів в 30 млн руб. Однак Особлива нарада висловила за термінове виділення кредитів у розмірі 10 млн руб. у випадку надання позичальниками відповідних документів⁵⁷. Департамент державного казначейства 18 серпня 1916 р. прийняв рішення про відкриття кредитної лінії у розмірі лише 4 млн руб. для видачі кредитів гірничопромисловцям⁵⁸. При цьому кредити виділялися лише після перевірки наявних запасів вугілля на конкретних підприємствах із забезпеченням видобутих вугіллям повного обсягу кредиту. У якості забезпечення також могло виступати нерухоме майно, обладнання, машини. До того ж, увага зверталася також на наявність у підприємств довгострокових орендних угод на розробку покладів вугілля, що могло забезпечити «довгостроковий нормальний

розвиток підприємств». Для оцінки фінансової стійкості підприємств, яким планувалося видати кредит, мали бути виділені спеціальні оцінщики. Водночас умови видачі кредитів у кожному окремому випадку повинні були узгоджуватися із Головою Особливої наради по паливу⁵⁹. Такі вимоги були обумовлені фінансовою стійкістю підприємств, які були висунуті війною, коли дрібні та середні компанії впродовж 1914–1916 рр. поступово витіснялися за рахунок збуту ними готової продукції та скорочення кількості робітників, оскільки великі підприємці мали більше можливостей для отримання вагонів та залучення до роботи додаткових контингентів працівників, в тому числі військовополонених, представників так званої «жовтої раси» (у першу чергу китайців) та персів.

Затяжний хід війни виявив багато недоліків у організації вуглевидобутку та постачанні палива споживачам. Рада з'їздів гірничопромисловців відзначала у 1916 р., що протягом 1915–1916 рр. не вдалося забезпечити залучення потрібної кількості працівників для видобутку запланованих обсягів мінерального палива⁶⁰. Вугільні копальні зіткнулися в роки війни з нестачею вибухових речовин для проведення підготовчих робіт під землею, гасу, мастильних матеріалів для механізмів. Надто болісною виявилася нестача продовольства і товарів широкого вжитку. З літа 1916 р. став відчутним дефіцит шкіри, потрібної для оновлення привідних пасів двигунів та насосів, а також для забезпечення гірників взуттям. Однак чи не найгостріше постала проблема дефіциту металу, оскільки державні органи регулювання економіки не визнавали копальні працюючими безпосередньо на оборону. Вже наприкінці 1916 р. копальні не отримали жодного пуда труб, дахового заліза, швелерів, балок⁶¹. Наприкінці 1916 р. відзначалися труднощі у сфері організації копальнями завантаження вагонів в силу зменшення кількості робітників-чоловіків із використанням праці жінок та підлітків⁶².

Відтак за підрахунками фахівців за загальної потреби у паливі з Донецького басейну у кількості 1700 млн пудів на 1916 р. можливості залізничного транспорту дозволяли вивезти лише близько 1300 млн пудів. Неможливість отримати з Донбасу близько 400 млн пудів (а за деякими розрахунками ця цифра збільшувалася й до 500 млн пудів) дозволяло спеціалістам говорити про необхідність імпорту відповідної кількості палива. У той же час відзначалося, що саме така кількість вугілля до війни завозилася із-за кордону, що відповідним чином орієнтувало прокладення залізниць. Обмеженість можливостей залізничного транспорту по вивезенню палива з Донбасу дозволила вже у 1916 р. вести мову про впровадження масштабних заходів по заміні кам'яновугільного опалення на нафтове, дров'яне та торф'яне. Водночас промисловці Донбасу вимагали від уряду вжиття комплексних заходів для забезпечення потрібних обсягів вуглевидобутку шляхом залучення до роботи додаткових партій військовополонених, організації постачання необхідних матеріалів та механізмів, а також розширення пільгового кредитування⁶³.

Окремо слід зауважити про вплив на організацію вуглевидобутку посилення страйкового руху. Причиною поширення страйкового руху у гірничо-видобувній

промисловості ставали конфлікти між робітниками і підприємцями, засновані на невідповідності обсягів виконаної працівниками роботи і оплатою праці. Не варто також скидати з рахунку, що страйковий рух залишався одним із засобів послаблення та розладу промисловості Російської імперії, у чому були зацікавлені як її противники, так і частина союзників.

Така діяльність становила певну загрозу для успішності дій російської промисловості. Тому державні органи Російської імперії різного рівня намагалися всілякими засобами зупинити поширення страйкового руху. Одним із заходів подібного спрямування стала координація роботи різних міністерств у сфері припинення і попередження робітничих страйків. Відповідне рішення було прийняте за представленням міністра внутрішніх справ 7 лютого 1916 р. Ним вказувалося на важливість моніторингу політичних настроїв робітників, особливо зайнятих на гірничо-видобувних підприємствах. З цією метою керівники підприємств зобов'язувалися співпрацювати у цьому напрямі з начальниками дільниць, представниками гірничої інспекції та місцевої адміністрації. Встановлювався особливий нагляд за появою на підприємствах агітаторів, які закликали до припинення роботи, або за розповсюдженням друкованої продукції відповідного змісту. Особи, які підбурювали робітників до участі у страйках, мали бути терміново притягнені до відповідальності. У випадку реальної загрози початку страйку представники місцевої адміністрації повинні були швидко налагодити контакт із найбільш впливовими робітниками з метою визначення їх вимог та можливостей їх задоволення. Висувалася вимога віддання переваги мирному вирішенню спірних питань між робітниками й адміністрацією, а у випадку початку страйку — мав бути призначений день виходу робітників на роботу. Всіх робітників повинні були попередити, що у випадку ухилення від виходу на роботу у призначений термін, вони будуть притягнені до відповідальності. До того ж, робітники, які були мобілізовані, але отримали відстрочку через виконання службових обов'язків на підприємствах, отримували попередження про їх відправку до діючої армії. Повідомлення про всі вжиті заходи для боротьби із робітничими страйками мали бути оприлюднені адміністрацією у найкоротший термін⁶⁴.

Як відомо, державні замовлення гарантували оплату за виконану роботу, що приваблювало підприємців. Але ця привабливість, як не дивно, іноді виступала чинником скорочення виробництва. Справа в тому, що у середовищі робітників у травні 1916 р. поширювалися чутки, що страйки можуть призвести до переведення підприємств у державну власність із відповідним збільшенням оплати праці працівників. Страйки у такому випадку продовжувалися навіть тоді, коли погоджувальні ради вирішували всі спірні питання⁶⁵. Так, 18 квітня 1916 р. під час переговорів з натовпом страйкуючих робітників Веровської копальні Бахмутського повіту Катеринославської губернії працівники висловили думку, що готові працювати за умови забезпечення їх продовольством і передачі копальні в казенне управління. Лише такі дії могли, на думку робітників, врятувати їх від голоду⁶⁶.

Починаючи з червня 1916 р., відділ промисловості констатував зростання протестних настроїв у середовищі робітників. Особливо поширеною була

вимога підвищення заробітної плати в силу різкого зростання ціни на продукти харчування та промислові вироби в роки війни. У деяких випадках вдавалося уникнути страйків шляхом підвищення оплати праці (від 20 до 40%)⁶⁷. Перевага надавалася уважному ставленню до вимог працівників, із підкреслено шанобливим ставленням до них під час переговорів⁶⁸. Але у багатьох випадках порозуміння досягнути не вдавалося. Конфлікти між працівниками і підприємцями виникали в більшості тоді, коли керівництво не йшло навіть на найменші поступки.

Гірничопромисловці відзначали особливо великі втрати внаслідок шахтарських страйків кінця квітня — початку травня 1916 р. Ситуацію певною мірою вдалося врятувати завдяки встановленню особливих премій вибійникам за регулярний вихід на роботу протягом квітня 1916 р.⁶⁹

На думку міністра торгівлі і промисловості, частина страйків була спровокована застосуванням секвестру стосовно окремих підприємств. Накладення секвестру, як наслідок страйку, викликало у робітників переконаність, що таким чином вони отримують потужний засіб впливу на господарів підприємства. Переконаність полягала в тому, що достатньо страйкувати і не відступати у суперечках з промисловцями, як підприємство буде секвестрованим і переданим у управління казни із відповідним підвищенням оплати праці⁷⁰.

Для протидії цьому на страйкуючих підприємствах повідомлялося працівникам, що страйки ні в якому випадку не можуть бути підставою для переведення заводів до казенного управління, випадки викупу їх казною були спричинені не страйками, а виключно військовими міркуваннями. Особи, помічені у поширенні провокаційних чуток, оголошувалися зрадниками, які прагнуть допомогти ворогам, що ведуть війну проти Російської імперії⁷¹.

Водночас користуючись тим, що в умовах воєнного часу страйкувати стало набагато важче, власники й адміністрація підприємств збільшили робочий час (на багатьох підприємствах до 15 годин на добу), послабили увагу до охорони праці та техніки безпеки й почали «зміцнювати» трудову дисципліну збільшенням штрафів. На деяких підприємствах був оштрафований кожний другий робітник⁷².

Загалом уряд Російської імперії прагнув до забезпечення максимальної фондівіддачі за мінімуму капіталовкладень у розвиток вуглевидобувної промисловості. На цьому шляху посилювався економічний тиск та розширювався спектр позаекономічних примусів на промисловців та підприємців Донбасу. Негативно на фінансове становище вугільних магнатів вплинули ревізії вугілля, запроваджені у 1915 р., застосування секвестру та заходи, спрямовані на запровадження монополії держави на видобуток мінерального палива. Цей комплекс заходів свідчив про прагнення російського уряду за всяку ціну забезпечити зростання вуглевидобутку для забезпечення принаймні найбільш пріоритетних споживачів паливом. Протягом певного часу надзвичайні заходи не перешкоджали зростанню вуглевидобутку. Але транспортна інфраструктура Російської імперії виявилася нездатною забезпечити перевезення зростаючих обсягів палива. Це призвело до накопичення запасів вугілля на відкритих

майданчиках поблизу місць видобутку. Одним із наслідків кризового стану у вуглевидобувній промисловості стало різке збільшення з 1916 р. видобутку антрациту з одночасним його нераціональним використанням у деяких випадках як заміника низькосортного вугілля.

Негативно на процесі вуглевидобутку відбилося скорочення кількості кваліфікованих працівників на шахтах в результаті призову та стихійних міграцій. Зменшення продуктивності праці на шахтах формувало додаткову потребу у працівниках з метою збільшення кількості видобутого палива. Зростання обсягів низькоякісного вугілля призводило до збільшення обсягів його використання та конфліктів із частиною споживачів, чия економічна діяльність не була розрахована на використання не досить якісного пального.

Негативно на розвиток вуглевидобувної промисловості вплинуло поширення страйкового руху. Попри загострення проблем, пов'язаних із забезпеченням гірників продовольством та товарами першої необхідності, російський уряд доклав великих зусиль для їх вирішення. Однак, виступаючи за поразку Росії у війні, представники партії більшовиків активно використовували погіршення соціально-побутових умов шахтарів для подальшої дестабілізації роботи вуглевидобувної промисловості та залучення працівників до страйкового руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Решт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 19.

² О некоторых мерах к усилению добычи угля в Донецком каменноугольном бассейне (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров) // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. — М., 2008. — С. 88–89.

³ *Гессен В.Ю.* Труд детей и подростков в фабрично-заводской промышленности России от XVII века до Октябрьской революции. — М.; Ленинград, 1927. — Т. 1. — С. 109.

⁴ О некоторых мерах к усилению добычи угля в Донецком каменноугольном бассейне (По журналу дел, разрешаемых собственной властью Совета Министров) // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год. — М., 2008. — С. 88.

⁵ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 37, оп. 65, д. 1733, л. 2–3.

⁶ Там же, л. 10.

⁷ Там же, л. 23.

⁸ Там же, ф. 32, оп. 1, д. 109, л. 36–37.

⁹ *Решт О., Сердюк О.* Вказ. праця. — С. 27–28.

¹⁰ *Гессен В.Ю.* Указ. соч. — С. 109.

¹¹ О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна // Доклад Совета 41-му съезду горнопромышленников Юга России. — Х., 1916. — С. 3.

¹² РГИА, ф. 37, оп. 65, д. 1782, л. 18.

¹³ Там же, л. 1.

¹⁴ Там же, л. 4.

¹⁵ Там же, л. 9.

¹⁶ Там же, л. 26.

¹⁷ *Дякин В.С.* Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917). — Ленинград, 1967. — С. 211.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 1 зв.

¹⁹ Положение об особом совещании для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства // Закон об особых совещаниях. — М., 1915. — С. 5.

²⁰ *Авербах О.И.* Законодательные акты, вызванные войною 1914 г. с Германией, Австро-Венгрией и Турцией. Законы. Манифесты. Рескрипты. Указы Правительствующему Сенату. Распоряжения и Постановления Министров и др. — Вильно, 1915. — С. 179.

²¹ Записка о производстве массовых заготовок продуктов продовольствия и фуража для армии и населения. — М., 1915. — С. 20.

²² Об исключительной поставке минерального топлива Донецкого бассейна в казну и распределении его между потребителями / Доклад комиссии XL съезду горнопромышленников юга России // XL съезд горнопромышленников юга России. — Х., 1916. — С. 3.

²³ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

²⁴ Народное хозяйство в 1915 году. — Петроград, 1918. — С. 266.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 3.

²⁶ Там само, ф. 896, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

²⁷ Там само, ф. 579, оп. 2, спр. 2, арк. 33 зв.; спр. 3, арк. 5; спр. 10, арк. 6.

²⁸ Там само, ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 3–4.

²⁹ О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. — С. 4.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 3, спр. 19, арк. 4 зв.

³¹ Там само, арк. 4.

³² О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. — С. 28.

³³ Там же. — С. 30.

³⁴ *Поликарпов В.В.* От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века. — М., 2008. — С. 66.

³⁵ Об исключительной поставке минерального топлива Донецкого бассейна в казну и распределении его между потребителями. — С. 2.

³⁶ Там же. — С. 3.

³⁷ Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 2305, оп. 1, д. 10, л. 94–95.

³⁸ *Кругляк Б.А.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 1993. — С. 31.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

⁴⁰ РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 175, л. 301.

⁴¹ Там же, д. 327, л. 157–157 об.

⁴² *Гессен В.Ю.* Указ. соч. — С. 109.

⁴³ *Климов А., Сердюк Н.* До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни // Третій Міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р. — Х., 1996. — [Ч. 2]: Історія. — С. 27.

- ⁴⁴ Гессен В.Ю. Указ. соч. — С. 109.
- ⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 64, арк. 18–19.
- ⁴⁶ Економічна історія України: У 2 т. — К., 2011. — Т. 2. — С. 73.
- ⁴⁷ Афонін Ю.В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 45.
- ⁴⁸ Литвин В.М. Історія України. — К., 2009. — С. 405.
- ⁴⁹ РГИА, ф. 37, оп. 77, д. 1524, л. 7 об.
- ⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 64, арк. 3.
- ⁵¹ Там само, арк. 14.
- ⁵² Там само, арк. 14 зв.
- ⁵³ Там само, арк. 15.
- ⁵⁴ РГИА, ф. 37, оп. 77, д. 1524, л. 2 об.
- ⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 64, арк. 9 зв.
- ⁵⁶ Там само, арк. 10.
- ⁵⁷ РГИА, ф. 92, оп. 1, д. 122, л. 2–2 об.
- ⁵⁸ Там же, л. 11.
- ⁵⁹ Там же, л. 22–24.
- ⁶⁰ Там же, ф. 37, оп. 77, д. 1524, л. 2.
- ⁶¹ Реєнт О., Сердюк О. Вказ. праця. — С. 27–28.
- ⁶² РГИА, ф. 37, оп. 67, д. 727, л. 4–5.
- ⁶³ Там же, ф. 92, оп. 1, д. 496, л. 64.
- ⁶⁴ РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 2, л. 65–67.
- ⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 38.
- ⁶⁶ Поликарпов В.В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века. — М., 2008. — С. 479.
- ⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 576, оп. 1, спр. 423, арк. 15–19.
- ⁶⁸ Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 40.
- ⁶⁹ Там само, ф. 896, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
- ⁷⁰ РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 175, л. 303.
- ⁷¹ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 39.
- ⁷² Литвин В.М. Історія України. — К., 2009. — С. 405.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОРНО-ДОБЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ ВОСТОКА И ЮГА УКРАИНЫ в 1914–1916 гг.

В статье проанализировано деятельность горнодобывающих предприятий востока и юга Украины с определением обстоятельств, которые влияли на объемы добытого минерального топлива. Показано значение развития транспортной инфраструктуры для обеспечения планомерной транспортировки угля. Освещено деятельность ведущих промышленников и предпринимателей в обеспечении высоких темпов угледобычи.

Ключевые слова: Первая мировая война, предпринимательство, наемные работники, государственное регулирование экономики, военная промышленность, горнодобывающая промышленность, финансы, кредит.

**THE ACTIVITY OF MINING ENTERPRISES ON EAST AND SOUTH UKRAINE
IN 1914–1916**

The article analyzes the activity of mining companies in Eastern and Southern Ukraine with circumstances that affect the amounts extracted mineral fuels. Showed the importance of transport infrastructure to ensure the orderly transport of coal. Highlighted the activity of leading industrialists and entrepreneurs to ensure high rates of coal.

Keywords: *First World War, enterprises, employees, government regulation of the economy, mining industry, military industry, finance, credit.*